

1. fejezet

Kaló József

Az evangéliumi kereszténység történelmi gyökereitől napjainkig

Teológiai, társadalmi és politikai meghatározottsága

A téma fókuszának meghatározása máris bővebb magyarázatot igényel. Ugyanis az evangéliumi kereszténység nem írható le egyetlen frappáns definícióval, határai nem vonhatók meg megkérdőjelezhetetlenül, tudniillik az evangéliumi kereszténység nem felekezeti hovatartozást jelent. Az evangéliumiség – híveinek többsége számára – nem elsődleges identitás. Nagyon kevés ember tér meg az „evangéliumiségra”. A legtöbben Jézushoz térnek, majd hitüket az evangéliumi katekézis, a közösség és a szellemi gyakorlat révén tartják fenn.¹ Amikor tehát evangéliumiségről beszélünk, akkor a dolgok valóságát próbáljuk leírni úgy, hogy valamilyen rendet teremtsünk az impulzusok és szervezetek sokrétű, összetett halmazában. Ehhez rögtön hozzá kell tennünk, hogy egy folyamatosan változó, nehezen körülhatárolható fogalommal van dolgunk, amely más keresztény „-izmus”-októl – például katolicizmus, presbiterianizmus, anglikanizmus – eltérően soha nem is volt klasszikus „-izmus”, hanem a változó mozgások, az ideiglenes szövetségek és egyes kiemelkedő teljesítményt nyújtó személyek tevékenységének a hatása jellemezték.²

Itt kell megjegyeznünk, hogy a magyar szakirodalomban feltűnik az „evangelikalizmus” fogalom használata, azonban ez meglehetősen idegennek tűnő kifejezés nyelvünkben, ráadásul a fenti meghatározást figyelembe véve nem is túl szerencsés. Nem vetjük el teljesen (tekintettel az „evangelikál” teológiai fogalomra), azonban inkább törekedni fogunk az evangéliumi, evangéliumiség

¹ Mark Hutchinson – John Wolffe: *A Short History of Global Evangelicalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

² Mark A. Noll: *The Scandal of the Evangelical Mind*. Grand Rapids, Eerdmans, 1994.

fogalmak használatára. A fogalom gyökere az evangélium, amely a görög εὐαγγέλιον szó latin nyelvű változata, s 'jó hír'-t, 'örömhír'-t jelent. Ezzel a szóval jelöljük az Újszövetség első négy könyvét, amelyek Jézus földi életéről, haláláról és feltámadásáról, valamint tanításairól szólnak, de az eredeti kifejezés az üdvösség örömhírét jelentette, azaz hogy Isten elküldte Fiát az ember bűneiből való megszabadítására, helyettesítő áldozatként. Egyszerű meghatározás szerint az „evangéliumi keresztények” fogalom tehát azokat a személyeket jelöli, akik magukévá téve az örömhírt, ennek megfelelően élve maguk is terjesztik, közvetítik azt felebarátaik felé.

Szakszerűbb, általánosan elfogadott definíció szerint azokat tekinthetjük evangéliumiaknak, akik az alábbi négy jellemző szerint határozhatók meg:

- konverzionizmus vagy másként a megtérés kulcsszerepe: az a hit, hogy az életet és az ember gondolkodását, cselekedeteit megtérés által meg kell változtatni;
- aktivizmus: az evangélium bizonyos erőfeszítésekben való kifejezése, például igehirdetés, azaz evangelizáció révén;
- biblicizmus: azaz a Biblia mint legfőbb tekintély előírásainak való engedelmesség egyéni és társadalmi szinten egyaránt;
- krucicentrizmus vagy keresztközpontúság: Krisztus keresztáldozatának hangsúlyozása.³

A fenti, alapvetően teológiai alapú definícióhoz rögtön hozzá kell tennünk, hogy az evangéliumi keresztény kifejezés nem kizárólag teológiai fogalmat jelöl, hanem legalább annyira vallásszociológiai, történeti, társadalmi és politikai fogalom is. Ez abból a felfogásból következik, hogy magát az evangéliumot nemcsak az egyéni lélek újjászületésének, hanem a társadalom és a kultúra megújítása isteni eszközének is tekintették.⁴

Ha a mozgalom kezdetét akarjuk megrajzolni, akkor egészen a reformációig kell visszamennünk, hiszen a 16. században Luther Márton tekinthető „az evangélium újra felfedezőjének”.⁵ Míg a kereszténység a Közel-Keleten született, addig az evangéliumi kereszténység a reformáció utáni két évszázad transzatlanti összefüggésében alakult ki. A közvetlen gyökerek közül a puritanizmust kell

³ David W. Bebbington: *Evangelicalism in Modern Britain – A History from the 1730s to the 1980s*. London – New York, Routledge, 1989.

⁴ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m.

⁵ Randall Balmer: *Encyclopedia of Evangelicalism*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2004.

megemlítenünk, amely a 17. századi Amerikában a legnagyobb vallási erővel bírt. A puritanizmus – a későbbi evangéliumi kereszténységhez hasonlóan – nem egy protestáns felekezet volt, hanem hozzáállás, hitrendszer, életforma. Ha felekezetiileg kell meghatároznunk a puritanizmust, akkor elsősorban a kongregacionalista, a presbiteriánus, az anglikán, a baptista és a kvéker felekezeteket kell idesorolnunk, míg teológiaiilag a kálvinizmus alapján állt.⁶

A későbbi nemzedékek történészei és teológusai indokolatlanul monolit módon érzékelték a puritanizmust Amerikában, normatívnak tekintve a Massachusetstet alapító szeparatista zarándokatyákat. A valóság egy nagyon változatos mozgalom volt, s ennek a sokszínűségnek a felismerése elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy felmérjük azokat a különféle módokat, amelyekkel a puritán örökség hozzájárult az evangéliumi kereszténység megjelenéséhez.⁷

Nevük a latin *purus*, azaz 'tisztá' melléknévből eredt, mert meg kívánták tisztítani egyrészt önmagukat, másrészt az anglikán egyházat és koruk társadalmát a romlottnak tekintett jelenségektől. Ebben a vonatkozásban máris nyilvánvaló evangéliumi történelmi előkép mivoltuk, hiszen markáns elképzeléseik voltak nemcsak teológiai kérdésekben, de koruk világának átalakításáról is, s mindezek mellett radikális aktivizmusuk is hozzájárult ahhoz, hogy üldözzék őket. Így váltak meghatározó szereplőivé az első brit gyarmatok (elsősorban Új-Anglia) megalapításának, s bár az Óvilágtól eltérően itt vallási pluralizmus uralkodott, a puritánok mégis nagy befolyásra tettek szert egészen a 18. századig.

Az amerikai puritánok magától értetődőnek tekintették, hogy a világi hatalomnak is Isten törvénye szerint kell működnie, ahogyan azt a Biblia kimondja.⁸ Céljuk a tökéletes keresztény nemzet létrehozása volt, ezt tekintették isteni küldetésüknek. Szövetségi teológiájuk a kezdetektől meghatározta az Újvilág lakóinak gondolkodását, amelynek lényege, hogy mind egyéni, mind közösségi szinten szövetségre léptek Istennel (akárcsak az Ószövetségben Izrael), s az ehhez való hűséges vagy hűtlen mivoltuk fogja befolyásolni jövőbeli sorsukat, azaz áldottak lesznek vagy átkozottak. Ez a szövetségi teológia emberi, földi szintre leképezve része a Függetlenségi Nyilatkozatnak is, amely szerint a polgároknak joguk van

⁶ Izsák Norbert: *Az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus története: a kezdetektől 1947-ig*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2020. 28.

⁷ Hutchinson–Wolfe (2012): i. m.

⁸ David Gelernter: *Americanism: The Fourth Great Western Religion*. New York, Doubleday, 2007.

fellázadni az alapvető szabadságjogokat megtagadó kormányok ellen. A feltételes hűség gondolata, a polgárok és az uralkodók közötti szerződés, amely érvényteleníthető, ha a kormány helytelenül viselkedik, az amerikai politikai gondolkodás sarokköve. A puritánok újradefiniálták az „egyházat” a kiválasztottak közösségévé, azok gyülekezetévé, akik megkapták az örök üdvösség ígértét, cserébe azért, hogy elfogadják azt a küldetést, hogy Isten ügynökeiként járjanak el ebben a világban. A polgári társadalmakra kiterjesztett szövetség alapot biztosított az emberi kormányzáshoz. Amikor átkeltek az Atlanti-óceánon az Újvilág felé, a puritánok Izrael utolsó időkbeli népeként képzelték el magukat, újraalakítva a héber szövetséget. A híres Mayflower-szerződésben 1620-ban a zárandokok (a puritán gyülekezet) a Mayflower hajó fedélzetén ígéretet tettek arra, hogy Isten áldásáért cserébe szent, bibliai közösséget hoznak létre a pusztában.⁹

A puritán mozgalom küldetéstudatát leginkább John Winthrop (1587–1649) híres prédikációja fejezi ki. Winthropot a massachusettsi gyarmat első kormányzójának választották, még mielőtt a telepesek elhagyták Angliát, s később élete nagy részében többször újraválasztották ugyanerre a pozícióra. Fiatalként klasszikus puritán megtérést élt át, amelyben a saját méltatlansága miatti súlyos aggodalom és az Isten szentsége iránti félelem átadta a helyét a Krisztusba vetett szilárd bizalomnak és az Isten akaratának teljesítésére irányuló szilárd elhatározásnak. 1630-ban az Atlanti-óceánon áthaladó Arbella fedélzetén Winthrop prédikációt tartott, s úgy beszélt Massachusettstről, mint „hegyen épített városról” (utalás a jézusi példázatra, Máté 5,14), amelyet a világ figyelni fog, hogy a puritánok megfelelnek-e Isten szolgálóiként elfoglalt magas elhívásuknak.¹⁰ A későbbiekben az evangéliumiak is szívesen hivatkoztak Amerika keresztény alapítására s a hegyen épített város allegóriájára.

Az evangéliumi kereszténység másik gyökere a pietizmusban található meg. Ez a puritanizmushoz hasonlóan szintén nem felekezet, hanem mozgalom volt, amely az evangélikus egyház megújítását tűzte ki célul. A mozgalom atyja Philipp Jacob Spener (1635–1705) evangélikus lelkész volt, akinek 1675-ben kiadott *Pia desideria* (azaz *Kegyes kívánságok*) című könyve indította el a pietista mozgalmat. Ebben a művében Spener siralmas hanyatlást látott egyházában, s ennek okait a kellő egyházfegyelem és a szent papság hiányában jelölte meg. Arra törekedett, hogy megújítsa az evangélikus hagyományt, különösen

⁹ Kenneth D. Wald – Allison Calhoun-Brown: *Religion and Politics in the United States*. Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers, 2018.

¹⁰ Mark A. Noll: *Protestants in America*. New York, Oxford University Press, 2000. 39.

a laikusok odaadó életének ösztönzésével, a szellemi életerő újjászületésével, kis összejövetelekkel (*collegia pietatis*) imádság és bibliaolvasás céljából annak érdekében, hogy valóra váljon a „minden hívő papsága”. Miután politikai támogatást kaptak a brandenburgi választófejedelemtől, az 1691-ben alapított Hallei Egyetem a pietizmusnak kulcsfontosságú tevékenységet és befolyást biztosított. A pietisták Halléban és másutt számos intézményt hoztak létre: iskolákat, kórházakat, árvaházakat, amelyek precedenst teremtettek az ambiciózus jótékonyasági és társadalmi szerepvállaláshoz. A pietista befolyás más német evangélikus tartományokban is elterjedt, sőt kiterjedt a balti régióra és Skandináviára. Azonban az evangéliumi ébredés közvetlen előzményei nem annyira a hallei intézményesített, hivatalos pietizmusban, hanem a pietisták által befolyásolt népszerűbb mozgalmakban keresendők. Ebből a szempontból különösen jelentősek voltak a katolikus uralom alatt álló területeken üldözött protestáns közösségek Sziléziában, Cseh- és Morvaországban. Az innen elűzött protestánsok egy része az amerikai brit gyarmatokra menekült, s itt lettek hatással az amerikai evangéliumi kereszténység kialakulására. Ugyanakkor a pietisták közreműködése a korai brit evangéliumi mozgalom kialakulásában is jelentős volt.¹¹

Az evangéliumi mozgalom bölcsőjét Nagy-Britanniában kell keresnünk, ugyanakkor megjelenésétől fogva szinte azonnal globálissá növekedett. Érteni kell ez alatt elsősorban az angol nyelvű kereszténység országait, azaz Nagy-Britanniát és gyarmatait, de mindezek mellett egyes német tartományokat, így Poroszországot is. Az evangéliumi mozgalom megindulását „ébredések” váltották ki. A szó egy nagyon összetett teológiai fogalmat jelöl, amely szinte azonnal társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális hatásokat gyakorolt az általa érintett embereken keresztül. Charles Grandison Finney (1792–1875) amerikai presbiteriánusból kongregacionalistává lett lelkész, a később tárgyalandó úgynevezett „második nagy ébredés” vezéralakja megfogalmazásában „az ébredés a hívők megújulását, föléledését, s az Istentől távol lévők megtérését jelenti. Ha a hívők felébrednek álmukból, a világ megtérésére sem kell sokáig várni”.¹² Az 1730-as években kibontakozó amerikai nagy ébredéshez hasonló ébredések már korábban is történtek, például a presbiteriánusok között az 1620–30-as években Skócia délnyugati részén és Ulsterben, az 1690-es években a Connecticut-völgyben, 1708-ban Sziléziában, 1713-ban Walesben, 1720-ban Csehországban, 1727-ben a herrnhuti közösségben, 1731-ben a salzburgi protestánsok körében s az 1730-as

¹¹ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 30–32.

¹² Charles G. Finney: *Az ébredéshez vezető út*. Biberstein, Missionwerk Freundes-Dienst, 1992.

években Nagy-Britanniában. Ennek ellenére mind mennyiségileg, mind minőségileg más volt az 1730-as és 1740-es évek globális újjáéledése, amelynek részét képezte az amerikai nagy ébredés is. A kitörések pusztaszáma és földrajzi kiterjedése azt az érzést keltette a résztvevőkben, hogy valami új és jellegzetes történik.¹³

Amerikában a gyújtópont az 1734–1735 telén Northamptonban (Massachusetts gyarmat) tapasztalt ébredés volt, amelynek lefolyását a város lelkésze, Jonathan Edwards (1703–1758) dokumentálta *Isten meglepő munkájának hű elbeszélése* (1737) című művében. A Northamptonban, majd más városokban is lezajlott hasonló események hatásai a különálló, egymástól távol eső jelenségeket egymással összefüggő evangéliumi mozgalommá alakították. Ehhez szükség volt az 1735-ben az angliai Oxfordban megtért George Whitefield (1714–1770) fellépésére is, aki 1737–38-ban követte az angliai ébredés vezéralakjainak számító John és Charles Wesley-t Amerikába (mindhárman a metodizmus meghatározó alakjai is voltak egyben). Whitefield második amerikai útján (1739–41) bejárta a gyarmatokat, az északi Bostontól a déli Savannah-ig, óriási tömegeket vonzott, és intenzív lelki és érzelmi válaszokat kavart. Az ébredés rohamos tempóban terjedt a gyarmatokon (is), és Bostontól Charlestonig nemritkán többezres tömegek vettek részt (egyedül Bostonban 23 ezer ember, ami több volt, mint a város akkori teljes lakossága) a szabadtéri igehirdetéseken, ahol a nemi és etnikai választóvonalak is megrepedezni látszottak, hiszen nők és férfiak, fehérek és indiánok, britek, hollandok és egyéb bevándorlók vegyesen tódultak a rendezvényekre.¹⁴ A nagy ébredés sikerének egyik magyarázata, hogy az egybeesett a nyugati társadalomban bekövetkezett jelentős strukturális változásokkal, a felgyorsuló népességnövekedéssel és egy új középosztály kialakulásával, amely leleplezte a hagyományos államegyházak képtelenségét az emberek lelki szükségleteinek kielégítésére, és teret adott az önkéntes mozgalmaknak, amelyek az ébredésből fakadtak. Összefüggés alakult ki a felvilágosodás kulturális áramlataival is, különösen annak hangsúlyozásával, hogy a személyes tapasztalat a megbízható tudás elengedhetetlen alapja, ami összhangban van a megtéréssel és üdvbizonyossággal kapcsolatos evangéliumi fő gondolattal. A nagy ébredés tartós hatással volt az amerikai kultúrára, a vallásra, a társadalmi szervezetre és a politikára. Mivel kommunikációs és ideológiai kapcsolatot teremtett a gyarmatok között,

¹³ Hutchinson–Wolfe (2012): i. m. 32–33.

¹⁴ Mark A. Noll: *The Rise of Evangelicalism – The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*. Downers Grove, Illinois, InterVarsity Press, 2003.

így egyesek az amerikai nacionalizmus megszületését is a nagy ébredéshez kötik, amelynek jelentősége a harminc évvel később kibontakozó amerikai független-ségi háborúban mutatkozott meg.¹⁵

A globális ébredési mozgalommal együtt született meg az evangéliumi mozgalom is, amelynek két fő kérdése születése pillanatában az volt, hogy

- milyen teológiai keretet kell használniuk az újjászületésről és az Istennel való személyes kapcsolatról alkotott közös tapasztalataik értelmezéséhez;
- a meglévő egyházi struktúrákon belül kell-e dolgozniuk, vagy létre kell hozniuk újakat, esetleg meg kell próbálniuk mindkettőt?

Bár az 1740-es éveket követően alábbhagyott az ébredési mozgalom, a főszereplők számára a teológia és az egyházi szervezet öröklött struktúráján belüli új mozgalom fenntartása volt a kihívás. A folyamat megosztónak bizonyult mind az evangéliumiség, mind az Atlanti-óceán mindkét oldalán meglévő egyházi élet szövege szempontjából. A korai evangéliumiak általában a meglévő egyházak újjáélesztésében, nem pedig a tőlük való elszakadásban látták a feladatukat. Új egyházként jelent meg a metodizmus, amely egyre jelentősebb befolyást gyakorolt Amerikában.¹⁶

Annak meghatározásakor, hogy mi különbözteti meg az evangéliumiakat a többi protestánstól, külön figyelmet kell fordítani arra, ahogyan buzgóságot és energiát keltettek mások üdvösségével kapcsolatban. Az evangéliumiak azt hitték, megbízatásuk Istentől van, hogy terjesszék azt az örömhírt, amellyel az eredendően bűnös emberek megmenthetők a Jézus Krisztusba vetett személyes hit által. Az arminianus John Wesley elhíresült soraiában azt írta, dacolva az angol egyház parokiális rendszerének korlátaival: „Parókiám az egész világ.” (Az arminianizmus követői elvetették az eleve elrendelés – predesztináció – kálvini értelmezését, és az ember üdvösségében a személyes döntés felelősségét hangsúlyozták. Ezért is voltak olyan aktívak az evangélium terjesztésében, hiszen minden embernek hallania kellett azt, hogy meghozhassa a megfelelő döntést. Ráadásul, ha mindenkinek saját felelőssége van, akkor Isten előtt ebből a szempontból is mindenki egyenlő.) A korai amerikai evangéliumiak különböztek a protestantizmus korábbi formáitól azáltal, hogy drámaian megnövelték a hangsúlyokat az ébredés időszakaira, a Szent Szellem kiadására,

¹⁵ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 33–36.; W[illiam] R[eginald] Ward: *Early Evangelicalism – A Global Intellectual History, 1670–1789*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

¹⁶ Noll (2003): i. m.

valamint a megtért bűnösökre vonatkozóan, akik személyesen tapasztalták meg Isten szeretetét. Ennek az aktivizmusnak volt köszönhető, hogy azonnal átlépték a társadalmi és kulturális határokat: szabadtéri összejöveteleiken és misziós útjaikon megcélzották a társadalom alsóbb rétegeit is (például bányászok, utcai árusok), ezzel párhuzamosan pedig törekedtek arra is, hogy a befolyásos társadalmi osztályok megtérésével szélesebb szellemi átalakulást érjenek el. A kor felfogásával élesen szembement az is, hogy a nők meghatározó szerepet játszottak a korai ébredési mozgalmaktól kezdve, és a korai metodizmus helyi szintű szervezésében is.¹⁷

Ahogy erre fentebb már utaltunk, Amerikában az evangéliumiak korán elkezdtek átlépni a faji és etnikai határokat, hogy megtérésre vezessenek személyeket az őslakosok és az afroamerikaiak közül is. Az 1740-es évek elején a Long Island-i ébredések jelentős hatást gyakoroltak az indiánokra. A megtértek közé tartozott a mohegán Samson Occum (1723–1792), aki később saját népének misszionáriusává vált. 1740 januárjában Whitefield nyílt levelet intézett a déli gyarmatok lakóihoz a rabszolgákkal való bánásmódjukról. Fenntartotta a rabszolga-kereskedelem erkölcsi megítélését, de elítélte mind a rabszolgák fizikai bántalmazását, mind a lelki bántalmazást. Jóllehet mind Whitefield, mind Edwards tartott rabszolgákat, a feketék evangéliumiak általi elfogadása tényleges és potenciális testvéreként Krisztusban, a közös emberi mivolt felismerése és alapvető kiindulópontja volt a rabszolga-kereskedelemmel és végül magával a rabszolgasággal szembeni későbbi evangéliumi ellenállásnak. A század vége előtt kifejezetten afroamerikai gyülekezetek kezdtek kialakulni, ezek közül az első George Liele (~1750–1828) gyülekezete volt Savannah-ban, amelyet 1775-ben alapítottak.¹⁸

Az amerikai evangéliumi mozgalom másik nagy hulláma az úgynevezett második nagy ébredéshez kapcsolódott, amely az 1780–90-es években bontakozott ki. Az 1775–1783-ig tartó amerikai függetlenségi háború megzavarta az evangéliumi mozgalom transzatlanti szerkezetét, és gyengítette az Európával fennálló kapcsolatokat, amelyek annyira fontosak voltak korábban, az első nagy ébredés során. Az evangéliumi mozgalom térnyerésének drámai felgyorsulása az 1790 utáni években következett be. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, meg kell említenünk az amerikai függetlenségi háború egyik fontos vívmányát, amely közvetett módon elősegítette az amerikai evangéliumi kereszténység terjedését.

¹⁷ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 11.; 32.; 43–44.

¹⁸ Noll (2003): i. m.

Philadelphiában 1787. szeptember 17-én elfogadták az Egyesült Államok alkotmányát, amely új nemzetet teremtett, s később, az 1791-ben ratifikált I. alkotmánykiegészítéssel szigorúan elválasztotta az egyházat és az államot, termékeny talajt teremtve az evangéliumi intézmények sokaságának virágzásához.¹⁹

A 18. század végétől a 19. század első feléig az evangéliumi terjeszkedésnek három fő dimenziója volt. Először is óriási növekedés volt tapasztalható a metodizmusban, másodszor a meglévő felekezetek evangelizálása is tovább folyt, harmadszor pedig az önkéntes társaságok növekedése, amelyek kiegészítették az egyházak munkáját a misszió és a társadalmi szerepvállalás sajátos formáinak előmozdításával. A mozgalmat az alulról jövő dinamizmus jellemezte, nem pedig a központi irányítás, az önkéntesség állami ellenőrzéstől vagy pénzügyektől független specifikus alkalmazása.

Az Egyesült Államok lakossága 1790-ben közel négymillió főt tett ki, közülük megközelítőleg 58 ezer fő volt metodista felekezetű. A metodizmus ezt követő látványos terjeszkedése az evangéliumi önkéntes szellem legdrámaibb megnyilvánulását bizonyította. 1800-ban 65 ezer amerikai metodistát tartottak nyilván, 1820-ban 257 ezret, 1850-ben pedig számuk már 1,185 millióra nőtt. Ez a növekedés lényegesen meghaladta a teljes népesség ugyancsak nagyon gyors növekedését: 1851-ben a metodista gyülekezetek tagjai az Egyesült Államok lakosságának 5,1 százalékát tették ki. A számok akkor válnak igazán érdekessé, ha rögzítjük: ezek csak az egyházi tagokra vonatkoznak. Ebben az időszakban ugyanis a gyülekezetek látogatottsága jelentősen meghaladta a hivatalos tagságét, körülbelül három-négyszeresen. A 19. század közepére a metodizmus az Egyesült Államok legnagyobb felekezeti csoportjává vált, az egyháztagok több mint 34 százalékával. A metodizmus ebben az időszakban képes volt elérni a társadalom peremére szorulókat függetlenül attól, hogy fizikailag távol voltak-e más települési központoktól vagy istentiszteleti helyektől, mint az amerikai határvidék (frontier) telepesei. A tábori találkozóik intézménye például – amelyeken a hatalmas területekről érkező hívek gyűltek össze egy központi helyen többnapos prédikációra, buzdításra és közösségre – a becslések szerint 1815-re az Egyesült Államokban évente egymillió embert vonzott.²⁰ 1850-re ugyanannyi metodista lelképásztor szolgált az Egyesült Államokban, mint ahány tagja volt a haderőnek. Ulysses S. Grant (1822–1885), az amerikai polgárháború hőse

¹⁹ Izsák (2020): i. m. 91.; David L. Holmes: *The Faiths of the Founding Fathers*. New York, Oxford University Press, 2006.

²⁰ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 57–60.

és az Egyesült Államok 18. elnöke mondta, hogy három nagy párt van az Egyesült Államokban: a republikánusok, a demokraták és a metodista egyház.²¹

Az 1790-es évektől a hagyományos protestáns felekezetekben az evangéliumiak már nem pusztán zavaró kisebbségnek számítottak, hanem domináns csoportosulássá váltak, amelyet már nem lehetett figyelmen kívül hagyni vagy marginalizálni. A metodizmus térnyerése és a meglévő felekezetek evangelizálódása mellett az evangéliumi növekedés harmadik fő árama az önkéntes társadalmak tömegei voltak, amelyek Nagy-Britanniában az 1780-as évektől, Észak-Amerikában pedig az 1810-es évektől kezdtek fejlődni. Ezek közül a legjelentősebbek a napi vagy vasárnapi iskolai oktatást népszerűsítők; a Biblia és más vallási irodalmak (például traktátusok) kiadásával és terjesztésével foglalkozó személyek; a hazai missziós társaságok; a sajátos erkölcsi elveket hirdető (például alkohol- vagy prostitúcióellenes) társaságok; és végül a szegények támogatása iránt elkötelezettek. Az oktatással kapcsolatos evangéliumi elkötelezettség abból fakadt, hogy megérezték a műveltség felszabadító erejét, a bibliaolvasás elengedhetetlen feltételét. Az evangéliumi struktúrák és szervezetek pusztán sokszínűsége biztosította széles körű és átfogó jelenlétüket az amerikai társadalomban, és sokszor egymást is átfedő tevékenységük segített az evangéliumi közösségi identitás fenntartásában.²²

A 19. század közepére az amerikai társadalom legfontosabb kulturális intézményeit az evangéliumiak irányították, akik a közélet erkölcsi diskurzusát is meghatározták. Azonban a század tudományos és társadalmi folyamatai hatni kezdtek a hitéletre is. Ez elsőként a biblicizmust kezdte ki. A reformáció óta a Biblia jelentette a protestánsok legfőbb támaszát, a Szentírásnak abszolút elsőbbséget tulajdonítottak. Az 1820–30-as években az új szentírástudomány egyik megalkotója a német Friedrich Schleiermacher (1768–1834) volt, aki lehetségesnek tartotta egy véglegesen érvényes teológia megvalósítását, amelyet folyamatosan és szüntelenül megújít a tapasztalat. Véleménye szerint a dogma nem abszolút ismeret, hanem inkább a történelem eseményeinek leképeződése; a kinyilatkoztatás a számtalan egyéni istenfogalom összessége; a keresztyén hit tételei pedig nem bizonyosságok, hanem a jámborságot és kegyességet támogató gondolatok. A német bibliakriticismus módszeresen szétszedte a Bibliát, a tudományosan nem igazolható csodákat például pusztán allegóriának minősítette. Több liberális teológus már Krisztus szüztől való születését és feltámadását is

²¹ Izsák (2020): i. m. 99.

²² Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 73–74.

megkérdőjelezte. Ugyancsak nagy hatást váltott ki 1859-ben a Charles Darwin (1809–1882) tollából származó *A fajok eredete* című munka, amely a Biblia szó szerinti értelmezésén alapuló teremtéstörténettel kapcsolatban vetett fel kérdéseket. A konzervatív keresztények mindezt a hitük alapjai elleni nyílt támadásként értékelték.²³ Fontos azonban rögzíteni, hogy a közhiedelemmel ellentétben az evangéliumi keresztények nem váltak tudományellenessé, a történet összetettebb: amikor a tudomány hasznosnak bizonyult számukra, az evangéliumiak melegen támogatták, és állításukat alátámasztó bizonyítékként építették be írásaikba és prédikációikba.²⁴

A 19. század közepén született meg az evangéliumi mozgalmon belül az úgynevezett diszpenzációs teológia (más néven diszpenzációs premillenizmus). Ennek szülőatyja az angol-ír John Nelson Darby (1800–1882), egy eredetileg anglikán lelkipásztor, később a Plymouth Brethren egyház egyik alapítója, majd az abból kivált Exclusive Brethren megalapítója volt. Darby hitt a Biblia szó szerinti értelmezésében, s egy teljesen komplex eszkatológiai rendszert alkotott. Darby az emberi történelem egyes spirituális korszakait, diszpenzációit különböztette meg. Összesen hét nagy korszakot jelölt meg, s a jelent a hatodik korszakként, a kegyelem korszakaként jellemezte, amely Krisztus feltámadásával vette kezdetét. E korszakban, azaz jelenünkben a hívők legfontosabb feladata az evangélium terjesztése és a felkészülés Krisztus visszajövetelére (ez lesz a hetedik korszak), amely bármikor bekövetkezhet. Ez a teológia azért volt különösen vonzó az amerikai evangéliumiak számára, mert magyarázatot nyújtott arra, hogy miért nem valósult meg a 19. század elején oly magabiztosan megjósolt Krisztus ezeréves királyságának eljövetele. Ahelyett, hogy a társadalom javítását kereste volna, a diszpenzációs teológia ragaszkodott ahhoz, hogy a világ egyre rosszabbá és bűnösebbé válik, s csakis Jézus közelgő visszatérése kínálja az egyetlen menekvést a várható csapások alól. Az igazi hívők ugyanis a nagy nyomorúság bekövetkezése előtt el fognak ragadtatni (azaz Isten természetfeletti módon magához veszi gyermekeit, ahogyan a Biblia írja: „Ezután mi következünk, akik akkor még életben leszünk. Feltámadott testvéreinkkel együtt az Úr fölemel magához bennünket a felhőkön a magasságba. Együtt fogunk mindannyian szemtől-szembe találkozni az Úrral fönt, a levegőben. Ettől a pillanattól fogva pedig mindörökké együtt fogunk lakni Urunkkal!” 1. 1.

²³ Paul Johnson: *A kereszténység története*. Budapest, Európa, 2001; Izsák (2020): i. m. 100.

²⁴ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 107.

Tesszalónika 4,17²⁵). A diszpenzációs elmélet hamar igen elterjedtté vált (főként a fundamentalisták előfutárai körében), hiszen az emberi történelem aktuális eseményeire adott egyfajta magyarázatot a bibliai próféciaák értelmezése révén, az átlagember számára is közérthető formában.²⁶

Bizonyos szempontból szakaszhatárt jelentett az amerikai evangéliumi mozgalom történetében a polgárháború kirobbanása és lefolyása. A kortársak és az utódok képzeletében is élt egy szoros összefüggés az evangéliumi gondolat és az abolicionizmus szoros összefüggéséről, mint amely a háború egyik kiváltó oka volt. Ezt a benyomást erősítette az a tény, hogy amikor a kortársak az 1850-es években Amerikára gondoltak, két név került előtérbe: Abraham Lincolné (1809–1865) és Harriet Beecher Stowe-é (1811–1896). Lincoln elkötelezett népszerűsítője volt egy felemelkedőben lévő amerikai polgári vallásnak, amely részben evangéliumi nyelvezetet használva egyesítette az egyre inkább szétszakadó, de mégis expanzív nemzetet. Stowe pedig az evangéliumi szerzője volt a *Tamás bátya kunyhója* (1852) című abolicionista történetnek, amely sokáig az amerikai történelem legkelendőbb regénye maradt. Amikor ketten találkoztak a Fehér Házban, Lincoln állítólag a következő szavakkal üdvözölte Stowe-t: „Szóval maga az a kis nő, aki azt a könyvet írta, amely ezt a nagy háborút okozta.” Továbbra is a vallás adta a gerincét a szétszakadóban lévő Amerikának, intézményeket, sajtóorgánumokat, jóléti támogatást és közéleti ideológiákat biztosított ott, ahol minden más csak részleges vagy ellentmondásos volt. A romantikus, újságírói evangéliumi prédikáció, amelyet Stowe édesapja, Lyman Beecher (1775–1863) alakított ki, olyan műfaj volt, amelyet szélesebb körben alkalmaztak a megváltó cél amerikai keresésére a szószékről és a sajtóból szerte az országban. Ez nemcsak az emberek rabszolgasághoz való hozzáállását alakította, hanem a korábbi evangéliumi reformokat összekapcsolta a globális emberi jogi kampányokkal.²⁷

A polgárháború alatt a konföderáció haderejében sajátos ébredési hullám söpört végig: a legnagyobb ébredés Lee tábornok virginiai hadseregében kezdődött 1862 második felében, a csúcspontot a gettysburgi csata (1863. július 1–3.) után 1863 nyarától a következő év tavaszáig érte el, és 1864-től csökkenő mértékben ugyan, de egészen a polgárháború végéig, 1865 áprilisáig tartott. Becslések szerint a megtértek száma elérte a 150 ezer főt, amely figyelemre méltó szám,

²⁵ Egyszerű fordítású Biblia (2012).

²⁶ Johnson (2001): i. m.; Izsák (2020): i. m. 109–121.; Balmer (2004): i. m.

²⁷ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 109–110.

hiszen a déli haderő létszáma 1863-ban érte el csúcspontját 464 ezer fővel, és a polgárháború egész ideje alatt összesen egymillió fő szolgált a konföderációs hadseregben. A kortárs déli irodalmat áthatják az imák, szellemi szükségszerűségük a veszély érzéséből származott. Az emberek azt akarták, hogy fiaik megmeneküljenek, úgy érezték, hogy a halál a küszöbön áll, és hogy a Krisztus nélküli halál félelmetes dolog. Ehhez járult annak tudata, hogy ők a gyengébb erők részei egy hatalmas ellenség ellen, így győzelmeik és vereségeik váltakozása hangsúlyozta az isteni segítség szükségességét. A nyilvános bűntöket és imákat a kormány rendelte el, és gyorsan követték egymást. A polgárháború lezárulásával a hazatértek továbbra is folytatták mélyen hívő életmódjukat, így a konföderációs ébredésnek hosszú távú hatása és szerepe volt az úgynevezett Bibliaövezet kialakulásában, amely térképen ábrázolva alapvetően a déli államokat fedi le. Maga a kifejezés azonban jóval később, 1924-ben született, Henry Louis Mencken (1880–1956) egy a *Chicago Daily Tribune*-ben megjelent írása nyomán.²⁸

A belső zűrzavar és a folyamatos belső bővítési lehetőségek késleltették az Egyesült Államok globális politikai hatalomként való megjelenését a 19. század végéig. Addigra azonban már fontos globális gazdasági hatalommá alakult, amelynek középpontjában a nagy kikötővárosok (mint például New York) és a belvízi szállítási csomópontok (például Chicago) álltak. Az európai országok örökölt rendszereitől eltérően az amerikai társadalom az új kezdetek, a gazdasági jólét és a fejlődés kiterjedt reményére épült, amelyet az emberi történelem legnagyobb migrációs hulláma hajtott. Évtizedekig évente több mint negyedmillió ember telepedett le az Egyesült Államokban. Az új, emberektől hemzseggő, tömegfogyasztású városok ironikus módon gyümölcsöző melegágyat teremtettek a hit számára. Az amerikai „reménnytársadalom” azonban nem volt homogén keresztény; a multikulturális nemzet 1776 és 1865 között egy erőteljes polgári vallást kovácsolt, amely magában foglalta az evangéliumi kereszténységet, de nem részesítette azt feltétlen előnyben. Az erőteljes materializmus potenciális amorálisát az úgynevezett „vasútbárók” felemelkedése bizonyította. Ez a korrupció volt a „fordított oldala” annak a dinamikus pragmatizmusnak, amely az amerikai evangéliumiak kezében a pénzt „erősen erkölcsi” erővé változtatta. A transznacionális, felekezetek közötti evangéliumi mozgalom erkölcsi helyet

²⁸ Drew Gilpin Faust: *Christian Soldiers: The Meaning of Revivalism in the Confederate Army. The Journal of Southern History*, 53. (1987), 1. 63–90.; Gardiner H. Shattuck Jr.: *Revivals in the Camp. Christianity Today*, (é. n.).

biztosított, amelyben az anyagiak spirituálissá való átalakulása a templom falain keresztül történhetett, hogy „a gonosz Mammon teljesen szent lehessen”.²⁹

Ebben a társadalomban a gazdasági tőke szimbolikus tőkévé válhat a „Teremtés”, az „Új Izrael”, az „Isten népe” erőteljes konvergenciája révén, amelyek a 19. századi amerikai kozmoszt benépesítették. A kor egyik szimbolikus evangéliumi szereplője John Wanamaker (1838–1922), aki szigorú evangéliumi környezetben nőtt fel. 1857-ben a philadelphiai Fiatalkorú Férfiak Keresztény Egyesületének (YMCA) első fizetett titkára lett; 1861-ben saját üzletet alapított, amely 1880-ra az Egyesült Államok legnagyobb kiskereskedelmi létesítménye volt. Wanamaker a kereskedelmi hajtóerő és a személyes jámborság energikus amerikai fúzióját példázta, amely a kereskedelem és a keresztény közösség révén javítani kívánta az emberek életét. Pénzével megtermékenyítette a missziós társaságokat, a YMCA-t, a nemzetközi vasárnapi iskolai mozgalmat, a Penny Savings Bankot a marginalizált városi dolgozók számára, D. L. Moody és Billy Sunday kampányait és népszerű magazinokat a *Sunday School Timestól* a *Ladies' Home Journal*ig. Benjamin Harrison elnök alatt postaügyi miniszterként szolgált (1889–1893). Wanamaker megpróbálta újraegyesíteni a hitet és a világi hivatást, és az „Újszövetség arany szabályát” példával szemléltetni mint az üzlet arany szabályát.³⁰

A korszak legnagyobb hatású amerikai evangélistája Dwight Lyman Moody (1837–1899) volt, aki élete során több mint 100 millió embernek prédikált, mintegy egymillió döntést látott meghozni Krisztus mellett, és az úgynevezett „aranykor” egyik legismertebb és legszélesebb körben idézett embere lett. Egyházi szolgálatát Chicagóban kezdte, majd evangélistaként számos vidéket bejárt, és többször Nagy-Britanniába is keresztes hadjáratokat vezetett, ahogyan a korszakban nevezték az evangélista missziókat – Londonban például 2,5 millió embernek szolgált egy húszhetes időszak alatt. Kiválóan használta a médiát, szinte mindenütt jelen volt a nyomtatott sajtóban. A templom, a gyülekezeti összejövetelek mint színház és mint esemény Moody révén a 20. század evangéliumi szolgálatának szokásos eszközévé váltak. Európai szolgálata enyhítette az Amerika-ellenességet megkönnyítve az utat a jövőbeli kulturális és teológiai eszmecserékhez. Moody abban is hagyományt teremtett, hogy 1886-ban megalapította magán-bibliafőiskoláját, a Moody Bible Institute-ot (1899-ben lett ez a hivatalos neve) Chicagóban. Ez a főiskola vált az evangéliumi

²⁹ Hutchinson–Wolfe (2012): i. m. 120–121.

³⁰ Balmer (2004): i. m.

misszionáriusképzés fellegrárává, valamint támogatta egy evangéliumi rádió-hálózat kiépülését is.³¹

Billy Sunday, hivatalos nevén William Ashley Sunday (1862–1935) karrierjét profi baseballjátékosként kezdte, amelyet azonban 1891-ben befejezett, hogy teljes idejét a missziós szolgálatnak szentelhesse. A 20. század első két évtizedének legbefolyásosabb amerikai fundamentalista evangélistája lett. Ünnepekt személyisége volt kora politikai, gazdasági és társadalmi köreinek: többek között Theodore Roosevelt (1858–1919) és Woodrow Wilson (1856–1924) elnökök társaságában vacsorázott, de barátjának tekintette Herbert Hoover (1874–1964) és John D. Rockefeller Jr.-t (1874–1960) és több hollywoodi sztárt is. Sunday az első világháború lelkes támogatója volt: pénzt gyűjtött a csapatok számára, hadikötvényeket adott el, és támogatta a toborzást. Prédikációiban elítélte az alkoholfogyasztást, a szerencsejátékot és a kicsapongást, de keveset törődött a mély teológiai kérdésekkel. „Nem tudok többet a teológiáról, mint amennyit egy nyúl tud a pingpongról, de a dicsőség felé tartok” – mondta.³²

Az 1870–1914 közötti időszak végére az evangéliumi keresztények sokféle megoldást dolgoztak ki az iparosodó Nyugat kihívásaira és mozgalmuk generációváltási igényeire. Új intézményi formákat (képzőiskolák, az evangéliumi sajtó új formái, a konvenció mint felekezeti központ, egyházon kívüli és megismételhető tér, nagyobb hangsúlyt fektetve az egyesített evangéliumi erkölcsi reformmozgalmakra stb.) alakítottak ki, a közvélemény új megközelítései (különösen az ébredés szervezeti előirányzata révén) és a globális kommunikációs és közlekedési hálózatokban való nagyobb jelenlét révén. A 20. század első felében az evangéliumiak szembesültek az ideológiai és kulturális változások további kihívásaival. Charles Darwin az emberi eredetre és Karl Marx (1818–1883) az emberi társadalomra vonatkozó elméleteinek következményei továbbra is alakították a szellemi és politikai világot, még akkor is, ha újabb gondolkodók, mint például Friedrich Nietzsche (1844–1900), Sigmund Freud (1856–1939) és Émile Durkheim (1858–1917) további radikális alternatívákat mutattak be a hit és a megértés hagyományos keretei között. A technológia fejlődése mélyen megváltoztatta az emberek életét a fejlett társadalmakban. A motorizált közúti közlekedés, a repülőgép, a rádió, a mozi és végül a televízió megjelenése átalakította a távolsági utazást és a kommunikációt, és sokkal jobban összekapcsolta a világot.

³¹ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 122–124.

³² Hutchinson–Wolffe (2012): i. m.; Balmer (2004): i. m.

Az evangéliumiak számára a központi dilemma az volt, mikor és hogyan kell hatékonyan bevonni a modernitást, és saját céljukra fordítani.³³

Az amerikai (és a globális) evangéliumi mozgalom egyik legjelentősebb változását a 20. század elején a pünkösdi ébredés hozta el. Ennek gyűjtőpontja – a 19. század végi kisebb előzményeket nem számítva – az 1906-ban Los Angelesben bekövetkezett Azusa utcai ébredés volt. William J. Seymour (1870–1922) afroamerikai prédikátor vezette, az afroamerikaiakból, fehérekből, ázsiaiakból és latinókból álló fajok közötti és interetnikus csoport által irányított és támogatott találkozók csaknem három évig tartottak, és az ország minden tájáról vonzották a keresztényeket és a kíváncsiságra vágyókat. Férfiak és nők imádkoztak, prédikáltak, buzdítottak, nyelveken szóltak, sirtak és remegtek, így élve át a Szent Szellem különféle ajándékait – hitük szerint ugyanúgy, ahogyan az őskeresztények is megtapasztalták azt pünkösdkor. Ahogy elterjedt az Azusa-misszióban történt egyedi események híre, a *Los Angeles Times* riportere megörökítette a történetet, ezáltal felhívta a nemzet figyelmét az új mozgalomra. Ugyanis a pünkösdzizmus nemcsak felekezetté alakult, hanem később önálló mozgalommá is vált az evangéliumi mozgalmon belül. A korai pünkösddiek jelentős kérdéseket tettek fel evangéliumi kortársaiknak a karizmákkal (a Szent Szellem ajándékaival) kapcsolatban, s látványos és alapvető gyógyító szolgálatuk megkerülhetetlenné tette a kérdést: mi a gyógyítás helye a keresztény gyakorlatban? Ennél is fontosabb, hogy a pünkösddiek sok olyan intézményi normát vitattak, amelyekkel az evangéliumiak hatást gyakoroltak. A korai pünkösddiek általában az egyház társadalmilag tevékenykedő áramlatához tartoztak, így szembekeverülhettek velük azok az evangéliumiak, akik (az 1880-as évek óta) igyekeztek megvédeni az evangéliumi tanokat a liberális és szociális evangélium híveivel szemben. A pünkösdi ragaszkodás a prófécia folytonosságához antagonizálta a reformált evangéliumiak intellektuális magját, akiknek biblicizmusa zárt kánontól függött. Az Egyesült Államokban a pünkösddiek felvétele az Evangéliumi Nemzeti Szövetségébe (*National Association of Evangelicals*) a második világháború után kulcsfontosságú elválasztó pontnak bizonyult a konzervatív evangéliumi körökben.³⁴

³³ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 146–147.

³⁴ Cecil M. Robeck Jr.: *Az Azusa utcai misszió és ébredés – A pünkösdi világmozgalom születése*. Budapest, Pünkösdi Teológiai Főiskola, 2015; Matthew Avery Sutton: *American Apocalypse – A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014.

Néhány évtizeddel korábbi előzmények után, hivatalosan az 1910-es években bontott szárnyat a fundamentalizmus az amerikai evangéliumi mozgalmon belül. A 19. század utolsó évtizedeiben Amerikát elérték a liberális teológiai hatások, elsősorban a magasabb kritika (*higher criticism*), amely a bibliai könyvek hitelességét vizsgálja. Az e táborba tartozó kritikusok közül sokan nem hisznek a Szentírás ihletett voltában. A bibliakritika egy-két évtized leforgása alatt olyannyira elfogadottá vált a történelmi felekezetekben (például episzkopális, presbiteriánus, baptista, metodista), hogy a liberális teológia hívei már kulcspozíciókban helyezkedtek el. A konzervatív-liberális szembenállás miatt ezek a felekezetek gyakorlatilag belülről indultak szakadásnak. Társadalmi szinten a liberális keresztények úgynevezett *szociális evangéliumot* hirdettek, amely szerint Isten nemcsak az egyéneket, hanem a bűnös társadalmi intézményeket is megváltja. A rendszerszintű bűn ellen küzdöttek. Arra törekedtek, hogy Jézus üzenetét új módon alkalmazzák a jelenlegi körülményekre, az aktivizmust és a jó cselekedeteket előnyben részesítették a tanokkal szemben, és az utóbbit az előbbi szemüvegén keresztül olvasták. Az aktivisták széles körével dolgoztak, és hozzájárultak a legújabb társadalomtudományi kutatásokhoz, és azokból merítettek, mivel a romboló társadalmi és környezeti feltételek enyhítésére összpontosítottak. Az egyéni bűnt kisebbítve Jézust szolgálták nem az evangélium hirdetésével, hanem közösségeik átalakításával. Az általuk tapasztalt problémák megoldásának megfogalmazásakor az egyéni megoldások helyett strukturális megoldásokat szorgalmaztak, amelyek gyakran az amerikai társadalom és gazdaság jelentős átalakítását követelték meg. Új partnerkapcsolatokat alakítottak ki, felismerve, hogy az általuk elképzelt típusú reformok végrehajtásához időre, politikai mozgósításra és az állammal való szövetségre van szükség.³⁵

A bibliakritika ellenében megszülető fundamentalizmus az 1910 és 1915 között megjelenő füzet sorozat nevéből származik – *The Fundamentals: A Testimony to the Truth* (*A fundamentumok: bizonyágtétel az igazságról*). Ezek konzervatív kijelentéseket tartalmaztak olyan doktrinális kérdésekről, amelyek a liberális teológia vagy a protestantizmuson belüli modernizmus felé vélt sodródás ellen irányultak. A fundamentalisták törekvéseinek középpontjában az egyén állt, az egyén bűnei és megtérése. A hívők az evangélium hirdetésével egyszerre ismertetik fel az emberekkel bűnös mivoltukat, és szabadítják meg őket ebből Jézus vére által. A fundamentalisták ugyanakkor hittek abban, hogy az állam az erkölcsi rábeszélés eszközeként szolgálhat. Bár attól tartottak,

³⁵ Izsák (2020): i. m. 125.; Sutton (2014): i. m.

hogy a szövetségi kormány végül majd behódol az Antikrisztusnak, mégis felkérték a politikai vezetőket, hogy használják fel hatalmukat a szórakoztatóipar szabályozására vagy az erkölcsi kérdéseket szabályozó szigorú törvények kidolgozására. A korai fundamentalisták számára azonban egyetlen kérdés sem volt olyan fontos, mint a tilalmak felállítása, majd betartatása. Ezek közül a legfontosabb az alkoholtilalom bevezetése volt, állami és szövetségi szinten egyaránt, de küzdöttek a dohányzás, a szerencsejátékok és egyéb szórakozási formák ellen is.³⁶

Fundamentalista evangéliumiak az evolúciós elgondolással szemben megalkották a kreacionizmust, amely szerint a bibliai teremtetéstörténetet szó szerint kell értelmezni, és a Föld mindössze néhány ezer éves (később a kreacionizmuson belül három fő irányzat alakult ki: a fiatal föld, az idős föld és az intelligens tervezés irányzatai). A fundamentalizmus első nagy megmérettetése az úgynevezett Scopes-per vagy más néven majomper volt 1925-ben. Tennessee államban az említett évben betiltották a bibliai teremtetéstörténetet tagadó tananyagok oktatását. John Thomas Scopes (1900–1970) daytoni tanárt bíróság elé állították azzal a váddal, hogy az evolúciót oktatta. Első fokon bűnösnek találták, és ezért 100 dollár pénzbüntetésre ítélték, bár az ítéletet később technikai okok miatt hatályon kívül helyezte az állam legfelsőbb bírósága. A fundamentalisták számára a per – amelyben az ő nézeteik csaptak össze a liberálisok és a szekulárisok nézeteivel – igen negatív hatást váltott ki az amerikai közvéleményben. Az írott és elektronikus média felkapta az eseményt, egy chicagói rádióadó élőben közvetítette az eljárást, és a *Baltimore Sun* indulatos újságírója, Henry Louis Mencken a fundamentalistákat „tanulatlan vidéki dögöknek”, valamint „a hegyvidéki völgyek tátozó főemlőseinek” ábrázolta. Ez a karikatúra sok helyen fennmaradt a fundamentalistákról a 20. század hátralévő részében.³⁷

1925 és 1929 között a főbb amerikai felekezetek evangéliumi csoportjai összeomlani és eltűnni látszottak a politikai folyamatokból. Annak ellenére, hogy az evangéliumiak helyi dominanciát értek el olyan államokban, mint például Észak-Karolina, belső pluralizmusuk és széttöredezettségük miatt nem tudtak ellenállni a társadalmilag progresszív jogalkotás nemzeti irányzatainak. Az 1920-as és 1930-as években az evangéliumi széttagozottságot általában az eltűnés előzményének tekintették. Valójában az evangéliumiak visszahúzódtak a „határvidékhez” (*frontier*). A főbb intézményekből kiszorulva, a felekezeti és hitmissziói (és azok támogató szervezetei, például a biblia-főiskolák) sokkal

³⁶ Izsák (2020): i. m. 125–126.; Sutton (2014): i. m.; Balmer (2004): i. m.

³⁷ Izsák (2020): i. m. 158–161.; Sutton (2014): i. m.; Balmer (2004): i. m.

inkább a mozgalom középpontjába kerültek. Néhány helyen, például az Egyesült Államok déli részén, fizikai vándorlás történt: észak felé, ami az amerikai vallás „baptizálódásához” vezetett, és nyugat felé, a vibráló olvasztótégelyhez, amely Kalifornia volt. Ez a tendencia a nagy gazdasági világválság idején hangsúlyosabbá vált, és az evangéliumiak tömeges munkahelyteremtő központok felé igyekeztek az újraiparosodás során, egészen a második világháborúig. Los Angelesben, az éppen akkor óriási lakosságszám-növekedést átéló és kedvelt turistacélpont városban telepedett le Aimee Semple McPherson (1890–1944), aki 1923-ban megalapította az ötezer férőhelyes Angelus Temple-t. McPherson nagyszerűen használta fel a mobilis lakosság elérésére alkalmas szórakoztató-ipari technológiákat, így egyik úttörője lett a modern média vallási szertartásokon való használatának. A rádió segítségével a népszerű szórakoztatás növekvő vonzerejét támasztotta alá, és színpadi technikákat is beépített heti prédikációiba az Angelus Temple-ben, amely a *megachurch* (szokatlanul nagy létszámú, több ezer vagy akár több tízezer főt számláló gyülekezet) egy korai megfelelője volt. Nyilvános hitgyógyító alkalmakat vezetett több tízezer résztvevővel. McPherson nézetei az Egyesült Államokról mint isteni sugalmazás által alapított és fenntartott nemzetről hatással voltak a későbbi evangéliumi lelkipászorokra.³⁸

Amikor a világgazdaság összeomlott, az evangéliumi válasz jellegzetesen gyakorlatiasabb volt, mint a teológiai. A legtöbb evangéliumi továbbra is a személyes bűnösségnek és Isten iránti engedetlenségnek tulajdonította a problémát, nem pedig pusztán közgazdaságtaninak. Az evangéliumi társadalmi cselekvést gyakran nem evangéliumi körülmények között hajtották végre annak ellenére, hogy aktivitásuk a társadalmi és kulturális szerepvállalás figyelemre méltó kiáradásában nyilvánult meg 1929 után. Az evangéliumiak közreműködését tehát nagyrészt homály fedi, mert sok reformista elődjükhöz hasonlóan, amikor cselekedtek, ezt más zászlók alatt tették.³⁹

A második világháború során Amerikában általában nem vallási, hanem politikai vezetők jellemezték a háborút spirituális keresztes hadjáratként a keresztény civilizáció és a szabad világ védelmében. Az Egyesült Államokban a prédikációk elterjedt hangsúlyja az volt, hogy a háborút nem szentnek, hanem a bűn tragikus megnyilvánulásaként ábrázolták. A háború alatt a fegyveres erőkhöz is jelentkezett az ébredés, különösen a Pearl Harbor utáni hónapokban. A háborús évek termékenynek bizonyultak a jövő szempontjából fontos új kezdeményezések

³⁸ Izsák (2020): i. m. 162–166.; Sutton (2014): i. m.

³⁹ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 171–172.

számára is. 1943-ban egy chicagói kongresszuson megalapították az Evangéliumi Nemzeti Szövetségét (*National Association of Evangelicals*), amelynek nagy szerepe volt az amerikai evangéliumiak megosztott, mérsékelt és fundamentalista szárnyainak összefogásában. 1944-ben nagyszabású Ifjúság Krisztusért (*Youth for Christ*) gyűlések kezdtek terjedni az Egyesült Államok városaiban, az egyiket egy Billy Graham (1918–2018) nevű, akkor még ismeretlen fiatal baptista lekipásztor szervezte meg.⁴⁰ A második világháború vége előtti és az azt követő időszakban ugyanis felerősödött egy protestáns evangelizációs mozgalom, amelyben a vallási és a hazafias érzelmek keveredtek, s az elérendő célcsoport a fiatalság volt, különösen az Egyesült Államok fegyveres erőinek fiatalabb tagjai.⁴¹

A második világháború befejezése után pár évvel kibontakozó hidegháború és a bipoláris világ fenyegetőnek és bizonytalanoknak tűnt az amerikaiak számára, ami számos korábbi gondolkodásmód radikális újraértékelését követelte. A háború véget ért, az antikrisztusoknak tekintett szélsőjobboldali ideológiák képviselőit likvidálták ugyan, de Jézus még nem tért vissza annak ellenére sem, hogy Izrael állam 1948-as megalapítása számos végidőkre vonatkozó prófécia beteljesedésével kecsegtetett. Az evangéliumi üzenet ugyanaz volt: Krisztus, az Ige és az energikus erőfeszítés. Ennek az – immár egyre inkább globális – aktivizmusnak Billy Graham volt a legismertebb képviselője, egyben a 20. század második felének evangéliumi vezéralakja.⁴²

Billy Graham 16 évesen történt megtérését követően leérettségizett, majd fundamentalista felsőfokú intézményekben tanult (Bob Jones College, Florida Bible Institute és Wheaton College). Templomi szolgálata mellett rádiós karriert indított, és hozzáférést kapott a kiadói hálózatokhoz is. Az első igazán nagy sikert, az országos és nemzetközi hírnevet az 1949-es Los Angeles-i nyolchetes evangelizációsorozata hozta meg számára. Graham a „hagyományos” evangéliumi üzeneteken túl beépítette mondandójába az aktuálpolitikai híreket is. Így beszélt az előző hónapban sikeresen végrehajtott szovjet nukleáris robbantásról, amely a hidegháborús félelmeket mélyítette el az amerikai lakosságban. Ugyancsak érintette a „kommunista ötödik hadoszlop” ártalmas tevékenységét az országban. Mindezen kívülről fenyegető veszélyekre és az amerikaiak erkölcsi

⁴⁰ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 175.

⁴¹ Grant Wacker: *America's Pastor – Billy Graham and a Shaping of a Nation*. Cambridge, Massachusetts – London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014.

⁴² Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 179–180.

romlására csakis az őszinte – egyéni és kollektív, nemzeti szinten végrehajtott – megtérés lehet a megoldás. A hidegháborút szellemi, spirituális szinten ábrázolva kijelentette: „A nyugati kultúra és annak gyümölcsei a Biblián alapulnak. A kommunizmus ezzel ellentétben Isten ellen fordult, Krisztus ellen, a Biblia ellen, és általában a vallás ellen. A kommunizmus olyan vallás, amelyet maga az ördög inspirál, irányít és motivál.”⁴³ Nagy szellemi ébredést generálva több mint 350 ezer ember fordult meg a nyolc hét során az evangelizáción, amely önmagában is hatalmas szám, azonban ezt megsokszorozta a modern tömegkommunikációs eszközök keltette hatás. Az esti igehirdetéseket a helyi és más államok rádióállomásai is átvették és egyenes adásban sugározták, így Graham szolgálata Amerika-szerte ismertté vált. Ezt egészítette ki, hogy William Randolph Hearst (1903–1951) sajtómágnás: miután titokban maga is részt vett az egyik alkalmon, utasította több tucat lapból álló birodalmát, hogy reklámozzák Grahamet. Ennek hatására természetesen a konkurencia is mozgásba lépett, s egymással versenyezve tudósítottak a Los Angeles-i eseményről.⁴⁴ Graham a kezdetektől tudatosan alkalmazta a nyomtatott és az elektronikus sajtót.⁴⁵

Billy Graham ikonná vált, s mind belföldön, mind külföldön évtizedeken át folytatta úgynevezett keresztes hadjárait,⁴⁶ azaz evangelizációsorozatait. Több amerikai elnökkel is szoros és közvetlen viszonyt ápolt, így befolyást gyakorolt az amerikai bel- és külpolitikára, az elnökválasztási eseményekre. A polgárjogi mozgalomban is jelentős szerepet játszott fajlag integráltan szervezett rendezvényeivel, azonban vitái Martin Luther King Jr.-ral (1929–1968) a polgári engedetlenségről komoly kihívást jelentettek az evangéliumiaknak. Nemzetközi szinten az Egyesült Államok egyfajta vallási nagykövetének tekintették. Az elektronikus média fejlődésével a szolgálata kiterjedt a rádióra, 1951-től pedig a televízióra és a filmre, az újonnan alakult Billy Graham Evangéliumi Szövetség (*Billy Graham Evangelistic Association*) által közvetlenül alkalmazott személyzet megfelelő bővítésével. Aktív szolgálatának több mint hatvan éve

⁴³ Nancy Gibbs – Michael Duffy: *A lelkész és az elnökök*. Budapest, Új Spirit Könyvek, 2008.

⁴⁴ Billy Graham: *Just As I Am – The Autobiography of Billy Graham*. HarperOne (EPUB Version), 2007.

⁴⁵ Gibbs–Duffy (2008): i. m.

⁴⁶ Szolgálatának későbbi éveiben, részben annak elkerülése érdekében, hogy harcias képzetársításával megsértse a muszlimokat és a többi vallás híveit, Graham evangelizációs kampányait „misszióknak” vagy „fesztiváloknak” nevezte, vagy külön címet adott nekik, például *ProChrist* 93. Andrew Finstuen – Anne Blue Wills – Grant Wacker (szerk.): *Billy Graham – American Pilgrim*. New York, Oxford University Press, 2017.

alatt több milliárd ember felé szolgált, közülük mintegy 3,2 millióan válaszoltak előrehívásaira,⁴⁷ s mindezek mellett sikere abban is állt, hogy közvetlen hatással volt a meglévő evangéliumi közösségekre és szolgáltókra, s közvetett befolyása volt az evangélium helyzetére világszerte. Graham mozgósította az amerikai ipari és középosztálybeli gazdagságot, a modern technológiák segítségével újraélesztette a hagyományos ébredési módszereket. Hitelességét és kapcsolatait felhasználva új szervezeti formákat és utakat biztosított az evangelizáció hallgatólagos felekezeti hálózatai számára.⁴⁸

A 20. század második fele a pünkösdi-karizmatikus mozgalom megerősödésének és megújulásának volt az időszaka Amerikában (és a világon). A karizmatikus mozgalom egyik meghatározó alakja Oral Roberts (1918–2009) volt, aki 1935-ben egy gyógyító evangélista szolgálata révén gyógyult meg a tuberkulózisból és a dadogásból. Kisebb egyházi szolgálatok után 1947-től Roberts saját gyógyító ébredési összejöveteleket kezdett tartani. Miután az oklahomai Tulsában felállította főhadiszállását, Roberts felgyorsította utazásait, és egy hatalmas „sátorkatedrálissal” járta az országot, amely több mint 12 ezer embert volt képes befogadni. Elindította saját havi folyóiratát, és már korán felismerte, hogy a média, különösen a rádió hasznos szolgálata előmozdításában. 1955-től a televízióban is szerepelt heti egy műsorral, amely országsszerte ismertté tette. 1963-ban egyetemet alapított Oral Roberts University néven, 1980-ra a Gallup közvélemény-kutatása szerint az amerikaiak 84 százaléka ismerte Oral Roberts nevét. Az isteni gyógyítást középpontba helyező üzenete segített újjáéleszteni az amerikai pünkösdimust a háború utáni korszakban, s Roberts munkásságának nagy hatása volt abban is, hogy az amerikai evangéliumiak számára a karizmatikus mozgalom láthatóbbá és elfogadhatóbbá váljon.⁴⁹

A pünkösdi mozgalom a történelmi egyházakat az 1960-as években érte el, ebből született meg az úgynevezett karizmatikus ébredés: a római katolikusok és a főáramlatú protestáns (lutheránus, presbiteriánus, metodista) egyházak hívei is megkapták „a nyelveken szólás ajándékát”. Végül az ebből kinövő kortárs

⁴⁷ Az evangelizációs szolgálat egyik végső aktusa, amelyben felhívják az embereket, hogy akik döntenek vagy újra döntenek szeretnének Krisztus mellett, azok menjenek előre a színpadhoz egy közös imára.

⁴⁸ Hutchinson–Wolfe (2012): i. m.; Gibbs–Duffy (2008): i. m.; Graham (2007): i. m.; Mark A. Noll: *God and Race in American Politics – A Short History*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008.

⁴⁹ Hutchinson–Wolfe (2012): i. m.; Sutton (2014): i. m.

karizmatikus mozgalom a 20. század végének legökumenikusabb vallási mozgalma lett.⁵⁰

Az 1960-as évek társadalmi-politikai változásai az amerikai evangéliumi mozgalomra is hatással voltak. Az új ifjúsági kultúra reakcióba lépett az evangéliumi mozgalommal, aminek következtében egy új ébredéspár jelent meg: a fiatalok elkötelezettsége és a kommunalizmus. Az ifjúsági kultúrában a korábbi, döntően fehér középosztálybeli evangéliumiak kulturális ambivalenciáját képmutatásként fogták fel, ezért lázas alternatívakeresésbe kezdtek. A szociális evangélium évtizedekkel korábbi elutasítása, valamint az evangéliumi mozgalom töredezettsége azt jelentette, hogy nem tudtak könnyen egyértelmű választ adni a kulcskérdésekre. Egyesek úgy érezték, hogy a vietnámi háborúra adott változatos egyházi válaszok egyetlen entitásként fedték fel a korábbi evangéliumiség fikcióját. A háborúellenes tiltakozásokat az evangéliumiak nagy része elutasította, élükön például William K. Harrison Jr. altábornaggyal (1895–1987), aki a Tisztek Keresztény Baráti Körének (*Officers' Christian Fellowship*) elnöki tisztét töltötte be 1954–1972 között, s aki a tiltakozásokat „őszintéknek, de téveseknek” minősítette, mivel „a háborúk addig folytatódnak, amíg az ember lázadása ki nem futja teljes lefolyását, és az Úr Jézus Krisztus második eljövetelel véget ér”. Az evangéliumiak egy hangos kisebbsége viszont, élükön például Jim Wallisszal (1948–) tiltakozott a háború, a rasszizmus és mindenféle egyenlőtlenség ellen, és elképzeléseiket a *The Post-American* című radikális, keresztény folyóiratban fejezték ki. Később *Sojourners* névre keresztelték a lapot, amely az egyre láthatóbb evangéliumi baloldal mércéjévé vált. (Wallis később Obama elnök spirituális tanácsadója lett.) 1973-ban alakult meg Chicagóban az Evangéliumiak a Társadalmi Akcióért (*Evangelicals for Social Action*) nevű szervezet, és adták ki az – ötvenhárom evangéliumi vezető által aláírt – úgynevezett Chicagói Nyilatkozatot (*The Chicago Declaration of Evangelical Social Concern*). Ebben rögzítették, hogy az evangéliumiak megfélemlítettek a szegénységről és elnyomottakról, miközben támogatták a faji és társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket fenntartó berendezkedést. Ezért a hit és a társadalmi igazságosság metszéspontjában működő inkubációs programokon keresztül kívántak megoldásokat kidolgozni koruk problémáira.⁵¹

⁵⁰ Izsák (2020): i. m. 131.

⁵¹ Axel R. Schäffer (szerk.): *American Evangelicals and the 1960s*. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 2013.; Axel R. Schäffer: *Countercultural Conservatives – American*

Számos, egymást átfedő válasz került tehát a második ébredéspárba, amelyet az 1960-as években gyakran „Jézus forradalomnak” neveztek, és amelyet a fiatalok elkötelezettsége és az individualizmusellenesség jellemzett. Részt képezte a polgárjogi nyelvvezet, amely helyreállította az emberi lelkiismeret legpuritánabb prioritásait, a hippikultúra kommunitarizmusa, és a keresztény dicsőítő zene generációspecifikus formája, amely a gospelből származik, de a rock és a folk lázadó stílusán keresztül értelmezhető. Ez teljesen idegen miliő volt sok evangéliumi számára, akik közül néhányan azzal a hagyományos elutasítással válaszoltak, hogy a „rock’n’roll az ördögtől való”. Itt kell megemlíteni az 1960-as években induló karizmatikus Jézus Mozgalmat (*Jesus Movement*), amely az Egyesült Államok nyugati partjáról indult, de globális hatása lett. Elsősorban drogfüggő hippik között tevékenykedett, akiket megszabadítottak függőségeikből, és keresztény kommunát szerveztek belőlük. A hippik mozgalom leáldozásával a Jézus Mozgalom is veszített népszerűségéből, s a Calvary Chapel gyülekezeteiben élt tovább. Új közösségek, kávéházak, zenei csoportok, alternatív újságok (például a *Cornerstone Magazine*), tanítványképző központok, és egyházi formák terjedtek el a Jézus Mozgalomból. Ők lettek az alapjai többek között a mai több milliárd dollár értékű kortárs keresztény zene- és szórakoztatóiparnak.⁵²

Az 1960-években egy másik tendencia is éreztette hatását Amerikában: a kereszténység meghatározó szerepe ellenében Kulturkampf bontakozott ki, amelynek fő zászlóvivői a szélsőségesen szekuláris és vallásellenes újbaloldali, valamint a fekete polgárjogi és feminista mozgalmak voltak, amelyek a keresztény felekezeteket a közéletből kiszorítandónak, a vallásos hitet pedig megvetendő, régimódi gondolati sémának tartották.⁵³ Sok nyugati országhoz hasonlóan a szekularizációs tendenciát a modernizmus diadalaként üdvözlötték. Ezt ellensúlyozandó, az evangéliumiak aktivistaként és biblicistaként olyan mechanizmusokat kerestek, amelyekkel legyőzhetik marginalizációjukat, és bibliai tanúságot tehetnek a közéleti kérdésekben. Az Egyesült Államokban, ahol a választási sikert megalapozott hálózatok döntötték el, vagy ahol a „lobbipolitika” uralkodó

Evangelicalism from the Postwar Revival to the New Christian Right. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 2011.

⁵² Hutchinson–Wolfe (2012): i. m.; Schäffer (2013): i. m.; David W. Stowe: *No Sympathy for the Devil—Christian Pop Music and the Transformation of American Evangelicalism.* The University of North Carolina Press, Chapel Hill. 2011.

⁵³ Samuel P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái.* Budapest, Európa, 2005.

formává vált, a meglévő pártokra próbáltak nyomást gyakorolni politikai irányelvek útján. Az evangéliumi mozgalom meghatározó része hazafias identitással interpolálódott. 1976-ban a demokrata és nyíltan evangéliumi Jimmy Carter (1924–) elnökké választása evangéliumi robbanást indított el a politikai életben. A nyilvános világi pluralizmus keményedése miatt a hagyományos evangéliumi megközelítések a közügyek befolyásolása tekintetében egyre kevésbé voltak hatékonyak. Például az 1970-es évekre Billy Grahamnek „a társadalom káplánja” szerepe elhalványult, miközben a kormányok nem tudták kielégíteni sem a polgári, sem a vallási elképzeléseket. Carter elnöksége – amelyet energiaválságok, gazdasági recesszió és az iráni iszlám forradalom bekövetkezte fémjelzett – nem elégítette ki sem a reformista, sem a konzervatív evangéliumiakat. A Carter-adminisztráció alkalmazkodása a progresszív társadalmi reformokhoz – köztük például a feminizmushoz és a homoszexuális jogokhoz – szélesebb körben elterjedt társadalmi félelmekhez vezetett a megszokott nemi, társadalmi, faji és vallási identitások látszólagos felbomlásával kapcsolatban. Cartert a következő választáson legyőzték köszönhetően részben annak, hogy Ronald Reagan (1911–2004) ügyesen manipulált az evangéliumi megosztottsággal, s a „meggyőződés jelöltje” lett. Az 1970-es évek során jött létre a *New Christian Right* (Új Keresztény Jobboldal), amely keresztény személyiségek és szervezetek laza koalícióját jelentette, politikailag konzervatív célkitűzésekkel. Ironikus módon a politikailag konzervatív evangéliumiak Carter ellen fordultak 1980-ban, amikor a New Christian Right választói erővé lépett elő. Ugyancsak Reagant támogatta Jerry Falwell (1933–2007) és a *Moral Majority* mozgalom. Bár korábban elutasította a politikai szerepvállalást, Falwell az 1970-es évek folyamán egyre hangosabbá vált politikailag konzervatív álláspontok mellett olyan kérdésekben, mint az abortusz és az állampolgári jogok, miközben támogatta a Biblia-olvasást és az imát az állami iskolákban. Sőt küzdött magának az állami iskolai rendszernek a felszámolásáért is. 1979-ben konzervatív politikai szervezetet hozott létre *Moral Majority* (Morális Többség) néven, amely oktatási tevékenységet és törvényhozói lobbistát foglalt magában. A Moral Majority-nek nagy szerepe volt Reagan 1980-as és 1984-es választási győzelmében. Falwell az 1980-as években végig az amerikai politika színterén maradt: a pornográfia és a homoszexualitás ellen foglalt állást, és feltétel nélküli támogatást nyújtott Izrael államnak. Ezenkívül az ateista kommunistákkal szembeni hidegháború megnyerése érdekében ellenezte a hadászati fegyverek korlátozásáról szóló egyezmények ratifikálását, és támogatta a nicaraguai kontrákat a sandinistákkal szemben.

Falwell 1989-ben tíz évvel az alapítás után feloszlatta a Moral Majority-t, mivel már nem találta meg azokat a hívószavakat, amelyek akár a legelkötelezettebb hívei, akár az amerikai közvélemény szélesebb köre számára elfogadhatók lettek volna. 1989-ben lépett azonban színre a Pat Robertson (1930–) által létrehozott *Christian Coalition* (Keresztény Koalíció). A vallási és politikai konzervatívok politikai aktivizmusának előmozdítására hivatott szervezet Robertson 1988-as republikánus elnökjelölésért való, végül kudarcba fulladt indulásának köszönhető. Az 1990-es években a Christian Coalition annyira hatékonnak bizonyult az alulról építkező politikában, hogy minden republikánus, aki az elnöki posztra pályázott, kénytelen volt Robertsonnak és szervezetének udvarolni. Pat Robertson 1988-as amerikai elnökválasztási kampányának kudarcra viszont azt is mutatja, hogy a médiavagyon nem váltható automatikusan politikai befolyásra.⁵⁴

Robertson volt ugyanis az, aki 1960-ban megalapította a *Christian Broadcasting Network* (CBN) nevű konzervatív evangéliumi televízióhálózatot, amelynek egyik legnépszerűbb műsora az 1966 óta folyamatosan, minden hétköznap vetített *The 700 Club*. Ebben a magazinműsorban helyet kapnak élő vendégek, napi hírek, kortárs zene, tanúságtételek és keresztény szolgálat. Gyakran interjút készítenek hírességekkel és más vendégekkel, és keresztény életmódtanácsokat is nyújtanak. Az amerikai evangéliumi mozgalom egyik sajátos médiaműfaja az úgynevezett „teleevangelizmus”, amely az igehirdetés és gyógyítás modern egyvelegét kínálja a televíziókészülékeken (újabban pedig már az interneten) keresztül. A teleevangélisták olyan lelkészek, akik szolgálatuk nagy részét a televíziós műsorszórásnak szentelik. Egyes teleevangélisták egy része saját gyülekezettel is rendelkezik, ugyanakkor követőik többsége a televízió és az internet közönségéből érkezik. Másoknak egyáltalán nincs is hagyományos gyülekezete, és csakis a telekommunikációs eszközökön keresztül szolgálnak.⁵⁵

⁵⁴ Barry Hankins: *American Evangelicals – A Contemporary History of a Mainstream Religious Movement*. Plymouth, Rowman & Littlefield Publishers, 2009.; Derek H. Davis (szerk.): *Church and State in the United States*. New York, Oxford University Press, 2010.; Angela M. Lahr: *Millennial Dreams and Apocalyptic Nightmares – The Cold War Origins of Political Evangelicalism*. New York, Oxford University Press, 2007.; D. Michael Lindsay: *Faith in the Halls of Power – How Evangelicals Joined the American Elite*. New York, Oxford University Press, 2007.; Mark A. Noll – Luke E. Harlow (szerk.): *Religion and American Politics – From the Colonial Period to the Present*. New York, Oxford University Press, 2007.

⁵⁵ Peter Horsfield: *From Jesus to the Internet – A History of Christianity and Media*. Malden, Massachusetts, Wiley Blackwell, 2015; Christian Smiths: *Christian America? What Evangelicals Really Want*. Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press, 2000.

Annak ellenére, hogy a fiatalabb evangéliumiak gyakran csodálták idősebb társaikat a közéleti harc iránti elkötelezettségük miatt, egyre inkább azt gondolták, hogy a „keresztény nemzetért” folytatott harc rossz háború. A váltás az evangéliumi aktivizmus mélyebb ambivalenciáját tükrözte. Az evangéliumiakat (mint evangéliumiakat) nem annyira a politika vagy akár a teológia érdekelte, hanem a spirituális cselekvés. Az evangéliumi önazonosság Isten cselekvésével a világban arra készíteti őket, hogy „olvassák” a politikai álláspontokat és a jelölteket az Istennel való „szellemi közösségük” vonatkozásában: függetlenül attól, hogy a jelölt imádkozik, templomba jár, vagy megéli a valódi keresztény életet. Miután összegyűjtött (gyakran pusztán impresszív) információkat, az egyéni tudatos evangéliumi úgy dönt, hogy támogatja a jelöltet, néha szinte függetlenül annak tényleges politikájától. Ez a „repertoár” megközelítés teszi az evangéliumiakat fontos „lengő” szereplőkké számos politikai környezetben.⁵⁶

Az evangéliumiak többsége az ezredforduló után is alapvetően a konzervatív republikánus jelölteket támogatta az elnökválasztások során. Így George W. Bush (1946–) az evangéliumi szavazók 75 százalékos, míg Donald J. Trump (1946–) 81 százalékos támogatását élvezte.⁵⁷ Bush és Trump kormányának számos tagja újjászületett keresztényként határozta meg önmagát – ahogyan Bush elnök maga is. Ez visszatükröződött mindkét adminisztráció bel- és külpolitikájában egyaránt. Az elmúlt években maga az evangéliumi fogalom egyes választók esetében már nem is hitbeli, életmódbeli, hanem inkább politikai meggyőződést takar, ezzel homályosítva el a szó eredeti jelentését.⁵⁸

A hidegháború utáni evangéliumi mozgalom egyik hatalmas és szimbolikus eseményeként 1995-ben a 76 éves Billy Graham a modern telekommunikációs eszközöknek – köztük harminc műholdnak – köszönhetően 165 országban egyszerre egymilliárd embernek prédikált Puerto Ricó-i szószeréről. Ezzel a lépéssel Graham több embernek hirdette az evangéliumot, mint amennyit bármelyik evangélista a világ történetében valaha is elért. Mindezt a technológia, a menedzserizmus, a megfelelő vagyoni eszközök mozgósítása és az ötven év szolgálatában felépített globális evangéliumi közösség kombinációja tették lehetővé. Mint ilyen, ez szimbolizálta a háború utáni evangéliumi fejlődés menetét,

⁵⁶ Horsfield (2015): i. m.; Smiths (2000): i. m.

⁵⁷ David P. Gushee: *After Evangelicalism – The Path to a New Christianity*. Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 2020.

⁵⁸ Ryan Burge: Think US Evangelicals Are Dying Out? Well, Define Evangelicalism... *The Conversation*, 2021. január 26.

amelynek kialakításáért Graham sokat tett. A 20. század végi evangéliumi mozgalom megkérdőjelezhetetlenül globálissá (valójában mindig is az volt), transzdenominatívva és transznacionalistává vált. Támogatta a modernista technológiai forradalmat, s egyesítette a naiv amerikanizmust az amerikai hatalommal és pénzügyekkel. A nyugati, szekularizálódó államokkal szemben egyre inkább elhanyagolható evangéliumi kereszténység úgy helyezkedett el, hogy tömeges valósággá váljon a többségi világban.⁵⁹

Sem a hagyományos egyházak, sem a gyülekezeti forma, sem a pánevangéliumi intézmények (például az *Evangelical Alliance*) nem tudtak olyan helyi kereteket biztosítani a közösség számára, amelyek a hit fenntartásához szükségesek. Az urbanizáció által mobilissá tett emberek tömegei számára az egyházak gyakran jelentették a közösségi formát az új városi és „külvárosi” fejlesztési területeken, amelyek magukban foglalják a mindennapi élet számos aspektusát. A megagyülekezetek (*megachurch*) olyan teret kínálnak, amelyben Isten tapinthatóvá válik, amely összeegyezteti az egyén személyes lelki találkozásait a tömeggel. A gyülekezet mérete, létszáma szellemi sikerének materiális kifejeződése. Megagyülekezetnek nevezi a szakirodalom napjainkban azokat a protestáns/evangéliumi gyülekezeteket, amelyekbe átlagosan több mint 2000 ember látogat el hétvégenként. Ezek száma 1986-ban még 150 volt, míg 2009-re 1700-ra nőtt. Ezek közül mintegy 1400 az Egyesült Államokban volt található, ezért is nevezik az ilyen típusú gyülekezeti formát általában „amerikainak”. Míg az Egyesült Államokban a megagyülekezetek számának általános növekedési üteme 1970 és 2005 között évente megközelítőleg 10 százalék volt, addig 2000 és 2005 között a növekedési ütem megduplázódott, míg átlagos méretük 47 százalékkal nőtt. A legnagyobb amerikai megagyülekezet jelenleg a Joel Osteen (1963–) vezette Lakewood Church, a texasi Houstonban, heti átlag 52 ezer látogatóval. A megagyülekezeti formának azonban számos kritikusa van, akik közül sokan aggodalmukat fejezik ki (gyakran a fejlődésük által fenyegetett felekezeti hagyományok keretein belül) a megagyülekezetek növekedésének teológiai és lelkipásztori vonatkozásaival kapcsolatban, míg mások az ügyes menedzsment, a populáris kultúra és a modern média technológiáinak ötvözeteként jellemzik ezt a formát.⁶⁰

A 2000-es évek közepén az amerikai lakosság 43 százaléka vallotta magát „evangéliumnak” vagy „újászületettnak”. Ezek a kategóriák azonban a katolikusok

⁵⁹ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 207–208.

⁶⁰ Hutchinson–Wolffe (2012): i. m. 261–265.

19 százalékára, a fehér protestánsok 28 százalékára és az afroamerikai hívők legalább 70 százalékára is vonatkoznak, ami illusztrálja az evangéliumiak pontos számának meghatározásakor fellépő definíciós problémákat. Mindenképpen nagy változást jelent, hogy egy generációval korábban a „katolikust” és az „evangéliumit” egymást kizáró kategóriának tekintették volna. Ez nagy részben az 1960-as évektől kibontakozó karizmatikus katolikus megújulásnak köszönhető. Egy 2007-es felmérés szerint az Egyesült Államok lakosságán belül az evangéliumi egyházaknak mintegy 30 millió aktívan elkötelezett tagja van, akár további több mint 75 millió „rokonszenvező” érdeklődővel kiegészülve. Sőt az elmúlt évtizedekben az Egyesült Államokban a „fővonalú” liberális egyházak jelentős hanyatlást tapasztaltak, aminek következtében az evangéliumiak az amerikai protestánsok közel kétharmadát teszik ki. Ezek azonban nagyon egyenetlenül oszlanak el az országban, a legtöbben délen (a Bibliaövezeten belül) találhatók, a legkevesebben pedig a távol-nyugaton és Új-Angliában. Ez a földrajzi megoszlás egyrészt befolyásolja politikai és társadalmi jelenlétüket az amerikai közéleti vitákban, másrészt pozíciójuk a világ politikai, gazdasági és kommunikációs hálózatainak középpontjában garantálja, hogy véleményük továbbra is fontos marad. A Latin-Amerikához való közelség, valamint a katolikus és karizmatikus/pünkösdi gyakorlat túlsúlya a bevándorlók körében ezenkívül Észak-Amerikát ráadásul nem kevésbé, hanem „keresztényebbé” teszi.⁶¹

Egy 2008-ban készült felmérés szerint a felnőtt amerikai lakosságnak 34 százaléka, az amerikai keresztényeknek pedig 45 százaléka vallotta magát újjászületett vagy evangéliumi kereszténynek. Vagyis, míg a második világháború után csupán az amerikai protestánsok egyharmada vallotta magát újjászületettnek, addig az újjászületettek száma a 2000-es évekre a keresztényeknek több mint a felét tette ki.⁶² Napjainkban az amerikai felnőtt lakosság 65 százaléka vallja magát kereszténynek,⁶³ ami még akkor is a társadalom döntő többségét adja, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt egy évtizedben 12 százalékkal csökkent az önmagukat ekképpen meghatározók aránya. Az amerikai vallási környezetben zajló változások széles körűek. A lakosság keresztény részaránya csökken,

⁶¹ William M. Shea: *The Lion and the Lamb Evangelicals and Catholics in America*. New York, Oxford University Press, 2004.; Hutchinson–Wolffe (2012): i. m.

⁶² Candy Gunthe Brown – Mark Silk (szerk.): *The Future of Evangelicalism in America*. New York, Columbia University Press, 2016.

⁶³ Ezen belül a keresztények 43 százaléka vallja magát protestánsnak, 20 százaléka pedig katolikusnak.

és a vallási hovatartozással nem rendelkezők száma több demográfiai csoportban nőtt: mind a fehérek, a feketék és a spanyol ajkú lakosság körében; mind a férfiaknál és a nőknél; a trend az ország minden régiójában megfigyelhető; valamint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében is általánosnak mondható a jelenség. Politikai szimpátia tekintetében a vallási hovatartozással nem rendelkezők aránya gyorsabban nő a demokraták körében, mint a republikánusoknál. Arányuk a fiatal felnőttek körében növekszik leginkább. Ha azonban az önmagukat keresztényeknek vallók közül a fehér protestánsokat vizsgáljuk, akkor azok aránya, akik önmagukat újjászületett vagy evangéliumi keresztényekként határozzák meg, legalább olyan magas, mint egy évtizeddel ezelőtt volt.⁶⁴ Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy az amerikai fekete lakosság a társadalom többi csoportjánál nagyobb mértékben vallja magát kereszténynek, és azon belül is protestánsnak. Tíz afroamerikaiból nyolc határozza meg önmagát keresztényként, míg ez az arány a teljes amerikai lakosságra nézve tízből hét, a fehérek körében 70 százalékot, a spanyol ajkúaknál 77 százalékot, és az ázsiai származásúaknál ugyanez csak 34 százalékot tesz ki. Ezen belül tízből hét fekete protestáns felekezethez tartozik, szemben a teljes lakosság kevesebb mint fele arányával (47 százalék), beleértve a fehérek 48 százalékát, a latinok nagyjából negyedét és az ázsiai amerikaiak 17 százalékát.⁶⁵

Mint a fentiekben láthattuk, az amerikai evangéliumi mozgalom egy rendkívül szerteágazó, számos irányzatot magában foglaló csoportot jelöl, amelynek tagjai a kezdetektől markáns teológiai, társadalmi és politikai nézetekkel rendelkeznek. A mozgalom története bizonyítja, hogy rendkívüli rugalmasság, megújulási képesség jellemzi. Annak ellenére, hogy számos alkalommal prognosztizálták megszűnését, erre sorozatosan rácafélt, így napjaink Amerikájának továbbra is meghatározó, befolyásos világnézeti csoportja. Hatása elvitathatatlan az amerikai politikai és társadalmi rendszernek, magának az amerikai történelemnek az alakításában, s globális kapcsolatrendszerét is tekintetbe véve kijelenthetjük: a 21. század körülményei között is érdemes tárgya a tudományos alapossággal végrehajtott elemzéseknek. Nyugati világunk jelenlegi formájában bizonyosan nem létezne nélküle, s a jövő kihívásait tekintve is megállapíthatjuk: a zsidó-keresztény értékrend fennmaradásában továbbra is meghatározó szerep hárul rá.

⁶⁴ In U.S., Decline of Christianity Continues at Rapid Pace. *Pew Research Center*, 2019. október. 17.

⁶⁵ David Masci – Besheer Mohamed – Gregory A. Smith: Black Americans are More Likely than Overall Public to be Christian, Protestant. *Pew Research Center*, 2018. április 23.

Felhasznált irodalom

- Balmer, Randall: *Encyclopedia of Evangelicalism*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2004.
- Bebbington, David W.: *Evangelicalism in Modern Britain – A History from the 1730s to the 1980s*. London – New York, Routledge, 1989.
- Brown, Candy Gunthe – Mark Silk (szerk.): *The Future of Evangelicalism in America*. New York, Columbia University Press, 2016. Online: <https://doi.org/10.7312/brow17610>
- Burge, Ryan: Think US Evangelicals Are Dying Out? Well, Define Evangelicalism... *The Conversation*, 2021. január 26. Online: <https://theconversation.com/think-us-evangelicals-are-dying-out-well-define-evangelicalism-152640?fbclid=IwAR2WVjLI-CxM6v1388IES0gUAGqeRYuJFWmPtOb9uJRddhL1z7Di12p4nX4>
- Davis, Derek H. (szerk.): *Church and State in the United States*. New York, Oxford University Press, 2010. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195326246.001.0001>
- Egyszerű fordítású Biblia. 2012. Online: www.biblegateway.com/versions/Hungarian-Bible-Easy-to-Read-Version-ERV-HU/
- Faust, Drew Gilpin: Christian Soldiers: The Meaning of Revivalism in the Confederate Army. *The Journal of Southern History*, 53. (1987), 1. 63–90. Online: <https://doi.org/10.2307/2208627>
- Finney, Charles G.: *Az ébredéshez vezető út*. Biberstein, Missionwerk Freundes-Dienst, 1992.
- Finstuen, Andrew – Anne Blue Wills – Grant Wacker (szerk.): *Billy Graham – American Pilgrim*. New York, Oxford University Press, 2017. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190683528.001.0001>
- Gelernter, David: *Americanism: The Fourth Great Western Religion*. New York, Doubleday, 2007.
- Gibbs, Nancy – Michael Duffy: *A lelkész és az elnökök*. Budapest, Új Spirit Könyvek, 2008.
- Graham, Billy: *Just As I Am – The Autobiography of Billy Graham*. HarperOne, (EPUB Version), 2007.
- Gushee, David P.: *After Evangelicalism – The Path to a New Christianity*. Louisville, Kentucky, Westminster John Knox Press, 2020.
- Hankins, Barry: *American Evangelicals – A Contemporary History of a Mainstream Religious Movement*. Plymouth, Rowman & Littlefield Publishers, 2009.
- Holmes, David L.: *The Faiths of the Founding Fathers*. New York, Oxford University Press, 2006.
- Horsfield, Peter: *From Jesus to the Internet – A History of Christianity and Media*. Malden, Massachusetts, Wiley Blackwell, 2015.

- Huntington, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Budapest, Európa, 2005.
- Hutchinson, Mark – John Wolffe: *A Short History of Global Evangelicalism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139019811>
- In U.S., Decline of Christianity Continues at Rapid Pace. *Pew Research Center*, 2019. október 17. Online: www.pewforum.org/2019/10/17/in-u-s-decline-of-christianity-continues-at-rapid-pace/
- Izsák Norbert: *Az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus története: a kezdetektől 1947-ig*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2020.
- Johnson, Paul: *A kereszténység története*. Budapest, Európa, 2001.
- Lahr, Angela M.: *Millennial Dreams and Apocalyptic Nightmares – The Cold War Origins of Political Evangelicalism*. New York, Oxford University Press, 2007. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195314489.001.0001>
- Lindsay, D. Michael: *Faith in the Halls of Power – How Evangelicals Joined the American Elite*. New York, Oxford University Press, 2007.
- Long, Michael G.: *Billy Graham and the Beloved Community*. New York, Palgrave Macmillan, 2006. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-05985-7>
- Masci, David – Besheer Mohamed – Gregory A. Smith: Black Americans are More Likely than Overall Public to be Christian, Protestant. *Pew Research Center*, 2018. április 23. Online: www.pewresearch.org/fact-tank/2018/04/23/black-americans-are-more-likely-than-overall-public-to-be-christian-protestant/
- Noll, Mark A.: *The Scandal of the Evangelical Mind*. Grand Rapids, Eerdmans, 1994.
- Noll, Mark A.: *Protestants in America*. New York, Oxford University Press, 2000.
- Noll, Mark A.: *The Rise of Evangelicalism – The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*. Downers Grove, Illinois, InterVarsity Press, 2003.
- Noll, Mark A.: *God and Race in American Politics – A Short History*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008. Online: <https://doi.org/10.1515/9781400829736>
- Noll, Mark A. – Luke E. Harlow: *Religion and American Politics – From the Colonial Period to the Present*. New York, Oxford University Press, 2007.
- Robeck, Cecil M. Jr.: *Az Azusa utcai misszió és ébredés – A pünkösdi világmozgalom születése*. Budapest, Pünkösdi Teológiai Főiskola, 2015.
- Schäfer, Axel. R.: *Countercultural Conservatives – American Evangelicalism from the Postwar Revival to the New Christian Right*. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 2011.
- Schäfer, Axel. R.: *American Evangelicals and the 1960s*. Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 2013.

- Shattuck, Gardiner H. Jr.: *Revivals in the Camp. Christianity Today*, (é. n.). Online: www.christianitytoday.com/history/issues/issue-33/revivals-in-camp.html
- Shea, William M.: *The Lion and the Lamb Evangelicals and Catholics in America*. New York, Oxford University Press, 2004. Online: <https://doi.org/10.1017/S0360966900001675>
- Smiths, Christian: *Christian America? What Evangelicals Really Want*. Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press, 2000.
- Stowe, David W.: *No Sympathy for the Devil – Christian Pop Music and the Transformation of American Evangelicalism*. Chapell Hill, The University of North Carolina Press, 2011.
- Sutton, Matthew Avery: *American Apocalypse – A History of Modern Evangelicalism*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. Online: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674736184>
- Wacker, Grant: *America's Pastor – Billy Graham and a Shaping of a Nation*. Cambridge, Massachusetts – London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. Online: <https://doi.org/10.4159/9780674736276>
- Wald, Kenneth D. – Allison Calhoun-Brown: *Religion and Politics in the United States*. Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers, 2018.
- Ward, W[illiam] R[eginald]: *Early Evangelicalism – A Global Intellectual History, 1670–1789*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497315>